

УДК 347.68.(477)+347.440.82(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v047.2022.6>

Павлова Вікторія Георгіївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-8829-7045

СПАДКОВИЙ ДОГОВІР ТА ДОГОВІР ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ (ДОГЛЯДУ) В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Оскільки ключовим елементом спадкового права є відносини приватної власності, і в Україні, і в різних країнах світу спадкування відноситься до найважливіших та актуальніших правових категорій з позиції його дослідження, розвитку та вдосконалення. Спадковий договір та договір довічного утримання (догляду) є однією з підстав набуття права власності. Крім того, слід констатувати, що зазначені договори мають алеаторний характер. Значна кількість наукових досліджень з проблем спадкового договору в Україні та зарубіжних країнах, його співвідношення з договором довічного утримання (догляду), публікації практикуючих юристів у цій сфері вказують на зацікавленість юридичної спільноти у вдосконаленні чинного національного законодавства шляхом його рекодифікації та гармонізації. Проблеми, пов'язані із застосуванням спадкового договору та договору довічного утримання (догляду), їх правовим регулюванням в Україні та країнах світу, аналіз судової і нотаріальної практики в даній сфері, виявлення колізії норм в галузі спадкових відносин вказують на необхідність активізації подальшого наукового дослідження окреслених договорів. Враховуючи вищевикладене, дослідження становлення інститутів спадкового договору та договору довічного утримання (догляду), порядку їх укладення, зміни, розірвання, застосування, підстав припинення та визнання їх недійсними, а також досвід зарубіжних країн в цій галузі є актуальним та необхідним кроком для формування сучасного законодавства України, ефективного захисту цивільних прав фізичних та юридичних осіб, а також зменшення судових спорів та судового навантаження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі представлені різні позиції науковців щодо природи спадкового договору та договору довічного утримання (догляду). Проблеми застосування спадкового договору та договору довічного утримання (догляду) були предметом наукового дослідження О. М. Великорода, В.В. Луця, С.В., О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, С.В. Мазуренко, Р.А. Майданика, О.А. Підпригори, І.М. Риженко, З.В. Ромовської, Є.О. Рябокonia, С.Я. Фурси, Є.О. Харитонова, Н.П. Шами, Я.М. Шевченка, О.С. Яворської та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні особливостей спадкового договору та договору довічного утримання (догляду) та їх місця в цивільному праві України.

Основний матеріал дослідження. Як констатують вчені, значний вплив на розвиток та закріплення на законодавчому рівні інституту спадкового договору мала рецепція римського приватного права або германського звичаєвого права, яка надалі була розроблена та пристосована німецькими правниками до правовідносин, що склалися в той час. За результатами розвідок в цьому напрямі, Мазуренко С.В. заперечує появу спадкового договору у римські часи та робить висновок, що «категорія спадкового договору з'явилася у більш пізні часи та в інших правових системах, але ж ніяк не в римському приватному праві. Спадковий договір є породженням не просто звичаєвого германського права, а продуктом правової думки і законотворчості в достатньо розвинутих правових системах. Спадкові договори, як результат вільного волевиявлення особи відносно розпорядження своїм майном на випадок

смерті, міг з'явитися лише після визнання значної межі розсуду особи щодо розпорядження своїм майном, а також за умов наявності високо розвиненої правової думки. Тому вони і могли з'явитися лише на межі настання нового часу в правових системах європейських країн того часу» [1].

Стаття 41 Конституції України закріпила, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. Право кожної особи розпоряджатися своїм майном на випадок смерті відноситься до одних з провідних прав людини за Конституцією України. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) закріпив, що «за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача» [2].

Різне відношення до необхідності впровадження спадкового договору до національного законодавства та його розміщення в ЦК України варіюється серед правників від обов'язкового до категорично деструктивного. Багато науковців наполягають на оновленні та додатковій розробці принципів даної договірної конструкції. Дуалізм спадкового договору, який розкривається через призму його зобов'язально-договірної природи та спадкового правонаступництва викликає багато дискусій з цього приводу серед дослідників. Ми приєднуємося до точки зору Харитонова Є.О. та Мазуренко С.В., згідно з якою «аналіз поняття та розуміння сутності спадкового договору свідчить, що принципово важливим є розрізнення так званих «договорів про спадкування» та «спадкового договору». Поняттям «договорів про спадкування» охоплюється низка угод, що укладаються між спадкодавцем та особами, яким він бажає передати майно після своєї смерті, зокрема, про призначення цих осіб у майбутньому спадкоємцями, про визначення умов, на яких настає спадкування за заповітом тощо. Натомість призначення спадкового договору полягає у встановленні взаємних зобов'язань між відчужувачем майна, який бажає передати його після смерті певній особі на умовах зустрічного виконання визначених дій, та набувачем, який набуває майно за умови виконання умов спадкового договору» [1].

Відповідно до ст. 744 ЦК України «за договором довічного утримання (догляду) одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утри-

манням та (або) доглядом довічно» [2]. Слід зазначити, що до моменту смерті спадкодавця право на обов'язкову частку не виникає. При цьому, у випадку укладення між спадкодавцем та набувачем спадкового договору, договору довічного утримання (догляду), дарування, купівлі-продажу, особа, яка за законом має право на обов'язкову частку після смерті спадкодавця таке право втрачає. Тому, такі інститути як спадковий договір та договір довічного утримання (догляду) розширюють права спадкодавця на розпорядження своїм майном на випадок смерті.

Спадковий договір та договір довічного утримання (догляду) є альтернативними договорами. До спадкового договору не застосовуються правила спадкування за законом та спадкування за заповітом. Заповіт, який відчужував склав щодо майна, вказаному у спадковому договорі визнається нікчемним. В основній масі, відчужувачами за спадковими договорами та договорами довічного утримання (догляду) є одинокі непрацездатні особи похилого віку, особи з інвалідністю, які потребують сторонньої фізичної допомоги. Однак, враховуючи відносну новизну закріплення в ЦК України зазначених договорів, існує проблема зловживання з боку недобросовісних набувачів своїми обов'язками за цими договорами.

Головною відмінністю спадкового договору та договору довічного утримання (догляду) є те, що набуття права власності за спадковим договором відбувається після смерті відчужувача, а за договором довічного утримання (догляду) набувач стає власником житлового будинку, квартири або її частини, іншого нерухомого майна або рухомого майна, яке має значну цінність з моменту передання цього майна, якщо інше не передбачено договором або законом. Відповідно до ст. 334 ЦК України «право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним. Права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону» [2]. Таким чином, набувач стає власником майна з моменту посвідчення, або, якщо вимагає закон, з моменту державної реєстрації договору довічного утримання (догляду). Тому, вкрай важливим правилом, яке закріплено законодавцем щодо договору довічного утримання (догляду) є правило обмеженого права власності набувача на майно відчужувача, яке

є дієвою гарантією захисту майнових прав. Це означає, що набувач не має право «продавати, дарувати, міняти майно, передане за договором довічного утримання (догляду), укладати щодо нього договір застави, передавати його у власність іншій особі на підставі іншого правочину. На майно, передане набувачу за договором довічного утримання (догляду), не може бути звернене стягнення протягом життя відчужувача. Втрата (знищення), пошкодження майна, яке було передане набувачеві, не є підставою для припинення чи зменшення обсягу його обов'язків перед відчужувачем» [2]. Отже, набувач отримує обмежене право власності, «за яким власник цього права наділений деякими, але не всіма правами власника майна, і яке свідчить про правомочність його власника отримати право власності на нерухоме майно або інше речове право на певне майно в майбутньому» [3].

За спадковим договором набувач за умови виконання розпоряджень відчужувача лише після його смерті стає власником відчуженого майна. Правомочності власника – володіння, користування, розпорядження до набувача переходять після смерті відчужувача. Вважаємо, що саме ця особливість надала законодавцю підстави визначити місце спадкового договору у Книзі шостій, главі 90 ЦК України, що присвячена спадковому праву. Важливою законодавчою гарантією захисту майнових прав відчужувача є правило про обов'язкове накладення нотаріусом, який посвідчував спадковий договір заборони відчуження майна, згідно зі ст. 1307 ЦК України.

Відповідно до ст. 203 ЦК України «зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей» [2]. Крім того, законодавчий припис ст. 59 Сімейного кодексу України встановлює, що «той із подружжя, хто є власником майна, визначає режим володіння та користування ним з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей. При розпорядженні своїм майном дружина, чоловік зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які відповідно до закону мають право користування ним» [4]. При цьому, слід зазна-

чити, що майном може бути будь-яка річ, сукупність речей, майнові права та обов'язки, а також гроші та цінні папери, що належать відчужувачу на праві власності, незалежно від його матеріальної оцінки. Наприклад, якщо предметом спадкового договору є квартира або житловий будинок, тобто нерухоме майно, в якому проживають діти відчужувача, інші члени сім'ї, які згідно з законом мають відповідне право користування ним, нотаріус повинен ретельно перевіряти та не посвідчувати спадковий договір, якщо в ньому не враховані або порушені інтереси зазначених вище осіб. Крім того, «ч. 2 ст. 65 СК України встановлюється презумпція, відповідно до якої при укладенні договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя. Проте, відповідно до тієї ж статті СК України один із подружжя має право звернутися до суду з позовом про визнання договору недійсним на тій підставі, що був укладений без згоди другого з подружжя, за винятком, якщо такий договір не виходить за межі дрібного побутового правочину, а також законодавством встановлюється вимога щодо необхідності надання або простої письмової згоди другого з подружжя, або письмової нотаріально посвідченої. А оскільки відповідно до ст. 1304 ЦК України, спадковий договір підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню та подальшій державній реєстрації у Спадковому реєстрі, згода другого з подружжя на його укладення також має бути нотаріально посвідчена» [5].

Однією із відмінних рис договорів, що досліджуються є їх суб'єктний склад. Спадковий договір представлений наступним суб'єктним складом відповідно до ст. 1303 ЦК України: відчужувачі – подружжя, один із подружжя, інша особа; набувачі – фізичні, юридичні особи. Особливу увагу слід звернути на те, що спадковий договір за участю подружжя передбачає поступове спадкування. «Предметом спадкового договору може бути майно, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності, а також майно, яке є особистою власністю будь-кого з подружжя. Спадковим договором може бути встановлено, що в разі смерті одного з подружжя спадщина переходить до другого, а в разі смерті другого з подружжя його майно переходить до набувача за договором» [2].

Відчужувачами за договором довічного утримання (догляду) може бути фізична особа незалежно від її віку та стану здоров'я. Набувачами за договором довічного утримання (догляду) можуть бути повнолітня дієздатна фізична особа та юри-

дична особа. «Якщо набувачами є кілька фізичних осіб, вони стають співвласниками майна, переданого їм за договором довічного утримання (догляду), на праві спільної сумісної власності. Якщо набувачами є кілька фізичних осіб, їх обов'язок перед відчужувачем є солідарним. Договір довічного утримання (догляду) може бути укладений відчужувачем на користь третьої особи» [2]. Договором довічного утримання (догляду) встановлений обов'язковий перелік обов'язків, який набувач зобов'язаний виконувати. До нього входять всі види матеріального забезпечення, що визначені в договорі, всі види догляду, якими набувач повинен забезпечити відчужувача довічно, а також обов'язок поховання відчужувача.

Провідною гарантією захисту майнових прав відчужувача є нотаріальне посвідчення договору довічного утримання (догляду), а також нотаріальне посвідчення та державна реєстрація у Спадковому реєстрі спадкового договору. Спадковий реєстр – електронна база даних, в якій розміщені відомості про заповіти та спадкові договори, посвідчені в Україні та посвідчені, складені, прийняті на зберігання і зареєстровані в іноземних державах згідно з Конвенцією про запровадження системи реєстрації заповітів, а також відомості про заведені спадкові справи та видані свідоцтва про право на спадщину [6]. Ігнорування сторонами зазначеної законодавчої вимоги призведе до нікчемності спадкового договору.

Суттєвими слід вважати відмінності спадкового договору та договору довічного утримання (догляду) відповідно до яких, закріплено законодавчі норми щодо заміни набувача за договором довічного утримання (догляду) (без звернення до суду) та майна, яке було передано набувачеві за даним договором. «У разі неможливості подальшого виконання фізичною особою обов'язків набувача за договором довічного утримання (догляду) з підстав, що мають істотне значення, обов'язки набувача можуть бути передані за згодою відчужувача члену сім'ї набувача або іншій особі за їхньою згодою. Відмова відчужувача у наданні згоди на передання обов'язків набувача за договором довічного утримання (догляду) іншій особі може бути оскаржена до суду. У цьому разі суд бере до уваги тривалість виконання договору та інші обставини, які мають істотне значення. Набувач та відчужувач можуть домовитися про заміну речі, яка була передана за договором довічного утримання (догляду), на іншу річ. У цьому разі обсяг обов'язків набувача може бути за домовленістю сторін змінений або

залишений незмінним» [2]. Спадковий договір не передбачає викладених вище правил. У ст.1308 ЦК України зазначено, що в разі неможливості виконання набувачем розпоряджень відчужувача спадковий договір може бути розірваний у судовому порядку на вимогу набувача.

При укладенні спадкового договору законодавець надає право відчужувачу призначити особу, яка буде здійснювати контроль за виконанням договору після його смерті, а в разі відсутності такої особи цей контроль здійснює нотаріус за місцем відкриття спадщини. Слід звернути увагу, що договір довічного утримання (догляду) не передбачає виконання викладених вище дій, враховуючи припинення цього договору зі смертю відчужувача. Крім того, спадковий договір укладається на користь відчужувача, тоді як договір довічного утримання (догляду) передбачає можливість його укладення на користь третьої особи (ст. 746 ЦК України), а також забезпечення такої особи житлом, у квартирі або будинку, що передано набувачу за договором довічного утримання (догляду) (ст. 750 ЦК України). Закріплення права відчужувача укласти договір довічного утримання (догляду) на користь третьої особи має особливий вплив на підстави розірвання даного договору. Якщо спадковий договір може бути розірваний судом на вимогу відчужувача та набувача, договір довічного утримання (догляду) підлягає розірванню у судовому порядку на вимогу не тільки відчужувача та набувача, а також на вимогу третьої особи на користь якої даний договір був укладений.

Ще однією відмінністю спадкового договору та договору довічного утримання (догляду) є передбачена ст. 1305 ЦК України норма про те, що «набувач у спадковому договорі може бути зобов'язаний вчинити певну дію майнового або немайнового характеру до відкриття спадщини або після її відкриття» [2]. Слід погодитися із думкою, що «існування інституту спадкового договору є цілком обґрунтованим, оскільки він є окремим юридичним явищем і не може бути прирівняним до договору довічного утримання» [5], з огляду на законодавчий припис зазначеної статті ЦК України.

Висновок. Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що спадковий договір та договір довічного утримання (догляду) за їх правовою конструкцією є альтернативними, алеаторними договорами. Однак, зроблений аналіз дає підстави стверджувати, що зазначені договори мають істотні відмінності в правовому регулюванні, їх законодавче визначення та закріплення

має важливу роль у правовому застосуванні цих конструкцій у судовій та нотаріальній практиці. При цьому, враховуючи, що за спадковим договором правомочності власника – володіння, користування, розпорядження до набувача переходять тільки після смерті відчужувача, законодавець

обґрунтовано визначив місце спадкового договору у Книзі шостій, главі 90 ЦК України, що присвячена спадковому праву. Слід підкреслити, що досліджувані договори покликані захищати майнові права відчужувача та набувача, що особливо важливо в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мазуренко С.В. Спадковий договір у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50594147.pdf>
2. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
3. Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ : Верховний Суд України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00069>
4. Сімейний кодекс України: Кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
5. Спадкове право: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / кол. авт. ; кер.авт. кол. канд. юрид. наук, доц. Нестерцова-Собакарь О.В. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 2017. 164 с. URL: [https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/1699/1/Спадкове_право%20\(2\).pdf](https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/1699/1/Спадкове_право%20(2).pdf)
6. Положення про Спадковий реєстр: Наказ Міністерства юстиції України № 1810/5 від 07.07.2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0831-11#Text>

Павлова Вікторія Георгіївна

СПАДКОВИЙ ДОГОВІР ТА ДОГОВІР ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ (ДОГЛЯДУ) В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена особливостям застосування та співвідношенню спадкового договору та договору довічного утримання (догляду). Встановлюється, що спадковий договір та договір довічного утримання (догляду) є альтернативними договорами та мають алеаторний характер. Зазначається, що значна кількість наукових досліджень з проблем спадкового договору в Україні та зарубіжних країнах, його співвідношення з договором довічного утримання (догляду), публікації практикуючих юристів у цій сфері вказують на зацікавленість юридичної спільноти у вдосконаленні чинного національного законодавства шляхом його рекодифікації та гармонізації. Проблеми, пов'язані із застосуванням спадкового договору та договору довічного утримання (догляду), їх правовим регулюванням в Україні та країнах світу, аналіз судової і нотаріальної практики в даній сфері, виявлення колізії норм в галузі спадкування вказують на необхідність активізації наукового дослідження окреслених договорів. Проаналізовано законодавчі гарантії захисту майнових прав відчужувача. Зазначається, що вкрай важливим правилом, яке закріплено законодавцем щодо договору довічного утримання (догляду) є правило обмеженого права власності набувача на майно відчужувача. Особливу увагу приділено відмінним рисам спадкового договору та договору довічного утримання (догляду). Робиться висновок, що законодавець обґрунтовано визначив місце спадкового договору у Книзі шостій, главі 90 ЦК України, що присвячена спадковому праву, оскільки за спадковим договором правомочності власника – володіння, користування, розпорядження до набувача переходять тільки після смерті відчужувача. Враховуючи істотні відмінності в правовому регулюванні зазначених договорів, їх законодавче визначення та закріплення має важливу роль у правовому застосуванні цих конструкцій в судовій та нотаріальній практиці.

Ключові слова: спадковий договір, договір довічного утримання (догляду), спадкове право, спадкування, алеаторні договори, гарантії захисту майнових прав, відчужувач, набувач.

Pavlova Viktoriya

INHERITANCE CONTRACT AND CONTRACT OF LIFELONG MAINTENANCE (CARE) IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE

The article is devoted to the specifics of the application and correlation of the inheritance contract and the contract of lifelong maintenance (care). It is established that the inheritance contract and the contract of lifelong maintenance (care) are alternative contracts and have an aleatoric character. It is noted that a significant number of scientific studies on the problems of the inheritance contract in Ukraine and foreign countries, its correlation with the contract of lifelong maintenance (care), publications of practicing lawyers in this area indicate the interest of the legal community in improving the current national legislation through its recodification and harmonization. Problems related to the application of the inheritance contract and the contract of lifelong maintenance (care), their legal regulation in Ukraine and countries of the world, analysis of judicial and Notarial Practice in this area, identification of conflicts of norms in the field of inheritance indicate the need to activate scientific research of these contracts. Legislative guarantees for the protection of the alienator's property rights are analyzed. It is noted that an extremely important rule that is fixed by the legislator regarding the contract of lifelong maintenance (care) is the rule of limited ownership of the acquiror's property to the alienator's property. Special attention is paid to the distinctive features of

the inheritance contract and the contract of lifelong maintenance (care). It is concluded that the legislator reasonably determined the place of the inheritance contract in book six, Chapter 90 of the Civil Code of Ukraine, which is devoted to inheritance law, since under the inheritance contract, the powers of the owner – possession, use, disposal to the acquirer pass only after the death of the alienator. Given the significant differences in the legal regulation of these contracts, their legislative definition and consolidation plays an important role in the legal application of these constructions in judicial and Notarial Practice.

Key words: inheritance contract, contract of lifelong maintenance (care), inheritance law, inheritance, aleatoric contracts, guarantees of protection of property rights, alienator, acquiror.